

על ספרים וסופריהם

הרב אלי גורפינקל

ספרי המהר"ל במהדורת יסוד חדשה

בדורות האחרונים התחדש העיון בספרי המחשבה של מהר"ל מפראג, והפך לנחלתם של חוגים רבים: חסידים, בעלי מוסר, ותלמידי בתי המדרש הארץ-ישראליים ההולכים בדרכו של הראי"ה קוק¹. עם ריבוי הלומדים זכינו לדפוסים ולמהדורות חדשות, ביניהן משובחות ביותר הכוללות מראי מקומות, השוואות למקבילות ומפתחות. ניתן לציין את מהדורת לונדון תש"כ-תשכ"א (ושוב: בירושלים תשל"א), שהחלה את התהליך, ואת ממשיכותיה - מי בכרכים בודדים ומי במהדורות כוללות - מהדורת בלכרוביץ-כשר, הרב פרדס, מכון מהר"ל ומכון עוז והדר. מבחינות רבות עולה על כולנה מהדורתו של הרב יהושע הרטמן שיצאה לאור ע"י מכון ירושלים². מהדורה זו ניכרת קודם כל בהיקפה העצום. היא כוללת כרכים רבים ועבי כרס; לכל אחד מחיבורי המהר"ל מוקדם מבוא רחב, כל עמוד מכיל שורות ספורות מדברי מהר"ל, מדור שינויי וחילופי נוסחאות, וגולת הכותרת - הערות שוליים ארוכות ובהן ציטטות רבות לדברי מהר"ל העשירים במקום זה ובמקום אחר. ההערות כוללות גם הפניות וצינונים לחיבורים שנשאו ונתנו בדבריו, בפרט לחיבורי רבי יצחק הוטנר זצ"ל בעל 'פחד יצחק'³. בנוסף, הושקע מאמץ רב במפתחות רחבים ומפורטים (לדברי מהר"ל עצמו ולתוכן שבהערות) לכל אחד מחיבורי מהר"ל שיצאו לאור במהדורה זו. לפעמים מדובר בכרך שלם של מפתח לחיבור אחד של מהר"ל! למעשה, במהדורה זו, כל חיבור נראה כ'פרוייקט' בפני עצמו, עד כי קשה להאמין שיצירה מונומנטלית כזו יצאה מתחת ידו של אדם אחד. אין ספק, שמפעלו תורם תרומה גדולה מאוד להוגי תורת המהר"ל. מהדורה זו השיבה את ספרי המהר"ל למקום הראוי להם, אך נדמה כי היא פונה בעיקר למעיין

1 על תופעה זו ראו: הרב משה צבי נריה, בשדה הראי"ה, כפר הרואה תשנ"א, עמ' 215-181; יהונתן גארב, "על מקובלי פראג והשפעתם לדורות", כתב העת 'קבלה' 14 (תשס"ו), עמ' 375-380.

2 ירושלים תשמ"ט-תש"ע.

3 על הקשר המיוחד של הרב יצחק הוטנר אל המהר"ל ומשנתו, ראו בדברי בתו הרבנית ברוריה דיוויד, בפרק "זכרונות" בתוך ספר הזכרון למרן בעל ה'פחד יצחק' זצ"ל בעריכת הרב יוסף בוקסבוים, ירושלים תשמ"ד, עמ' מד, סאסב, עו. [אין ספק שהשפעת הראי"ה קוק על האברך ר' יצחק הוטנר ששהה רבות במחיצתו ניכרה גם בנקודה זו; ואכמ"ל. י"ק.]

ה'מקצועי', הזקוק לעיון נוסף ולהבהרה של קטע מוקשה; הלומד מן השורה מעדיף מהדורה 'רזה' ועממית, על פני כרכים רבים העולים ממון רב⁴. בחודשים האחרונים נוספה למדף ספרי המהר"ל המתחדש מהדורה חדשה, ששמה יקבנה - מהדורת בערקאוויטש (ברקוביץ). המהדורה מודפסת ומופצת על ידי הוצאת פלדהיים הוותיקה, הממשיכה כאן את הפרויקטים החשובים של חידוש מדף ספרי המחשבה (אחרי 'המספיק לעובדי השם' לר"א בן הרמב"ם, ספר העיקרים, כמה מספרי הרמח"ל ועוד). מהדורה זו יצאה לאור כ'סט' שלם של כתבי מהר"ל, וכוללת אחד עשר כרכים עבים⁵. היא דומה בכמה היבטים למהדורת לונדון, הן בשם הסדרה - 'ספרי המהר"ל', והן בעימוד הדו-טורי. נדמה שתקוות המו"לים הנכבדים היא כי בדומה למהדורה הנ"ל, גם מהדורתם תהפוך למהדורת יסוד נפוצה. בהקדמה מוסבר החידוש שבמהדורה זו באופן הבא (ח"א 'בפתח השער' עמ' 2):

והן אמת כי זכינו בשנים האחרונות להופעת כמה מספרי רבינו במהדורות חדשות... אשר עיטרו את שוליהם בהרבה הערות והארות, ואין ערוך לגודל חשיבותם... מהדורתנו הנוכחית אשר דווקא בהעדר כל התוספות על הדף, התופסים חלק נכבד מן הגליון, היא הנותנת לה את ייחודיותה כמהדורה חדשה ומפורטת מחד, והשווה לכל אחד ואחד מאידך.

ביקורת מרומזת נוספת מצויה ב'ספר המפתח' שנוסף למהדורה (במבוא עמ' ד):

ציינו רק את הספרים אותם מביא המהר"ל, ולא הוספנו עליהם מובאות ממקורות אחרים שלא הזכירם רבינו, יען כי 'ספר המפתח' זה הוא לספרי המהר"ל והמובא בהם ולא לספרים אחרים.

נראה שהביקורת מכוונת בעיקר נגד מהדורת מכון ירושלים על כרכיה המרובים, הערות השוליים הענפות והמסתעפות, וספרי המפתחות העמוסים לעיפה. מהדורת ברקוביץ פונה דווקא לציבור הלומדים הרחב, ומגישה לו מהדורה מלאה עם שכלולים רבים, כגון עימוד מחודש, כותרות לנושאי הפרק, תיקונים, מראי מקומות למקורות ושיפור הנוסח עפ"י הדפוסים הישנים, כל זאת תוך הגבלת היקף המהדורה, כך שרכישתה לא תחייב הוספת עמודת ספרים חדשה לארון הספרים. גם הבחירה למפתח את ספרי המהר"ל כולם במפתח אחיד נראית נכונה, ומאפשרת ללומד להגיע בעצמו למקבילות, ולמצוא כל נושא בספרי המהר"ל בתוך רשימה אחת. יש לציין גם כי במהדורה זו הודפסו ספרי 'גור אריה' שבהם פירושי המהר"ל לרש"י על התורה יחד עם חומש ופירוש רש"י, כספר אותו יכול ליטול עימו כל לומד

4 כאן המקום לציין לשבח את המאגרים הדיגיטליים - 'היברובוקס' ו'אוצר החכמה' שהוסיפו כרכים אלה למאגריהם, ואת 'מכון ירושלים' שאישר זאת.

5 א: גבורות השם וביאורי הגדה של פסח; ב: נתיבות עולם; ג: תפארת ישראל ובאר הגולה; ד: אור חדש, נר מצוה, ונצח ישראל; ה: דרך החיים ודרשות; ו: גור אריה; יא: ספר המפתח.

לקריאת התורה בבית הכנסת. השיפורים הרבים וההכרעות העקרוניות שקיבלו המו"לים תואמים את המגמה 'העממית' שצוינה, ומסתבר שחפץ ה' בידם יצליח, ומהדורה זו תעלה על שולחנות הלומדים ועל ה'סטנדרים' בהיכלי הישיבות. אשר על כן, מן הראוי להעיר על כמה ליקויים במהדורה זו, חלקם 'פכים קטנים', וחלקם תמיהות גדולות.

ראשית, בניגוד לפרסומים מהדורת ברקוביץ אינה כוללת את כל כתבי המהר"ל בפילוסופיה ובמחשבה, כי נעדרים כליל פירושו לאגדות הש"ס. אלה יצאו לראשונה מתוך כתבי היד במהדורת כשר ובמהדורת לונדון בשנת תש"ד, וככל הנראה לא הודפסו באף מהדורה מאז מחמת זכויות יוצרים. הקפדתם של עורכי מהדורת ברקוביץ על זכויות אלה לכשעצמה ראויה לשבח⁶, אך חבל שהקונה התמים אינו יודע כי מהדורה זו אינה כוללת את כל הקיים במהדורות אחרות וישנות יותר.

ובענין הצורה החיצונית: דווקא בשל המגמה ליצור מהדורה נוחה, מתמיהה הבחירה להדפיס כרכים עבים, הנוחים פחות לשימוש. בחירה זו הגיונית ביחס לספרים ארוכים שחולקו במהדורת לונדון לשניים (דוגמת 'נתיבות עולם'), או ספרים הקשורים זה לזה קשר בל ינתק⁷, אך אינה מובנת ביחס לספרים אחרים. יש ללמד זכות על המוציאים לאור, שגם כאן אולי עמדה טובת הלומד לנגד עיניהם, ובחירה זו נבעה מן הרצון להוזיל עלויות. מסיבה זו נובע, אולי, גם הצמצום המופלג בדפים, עד כדי התעלמות מן הנוהג המקובל להתחיל פרק בעמוד חדש; פרק עשוי להתחיל במהדורת ברקוביץ באמצע עמוד, ובשל העימוד הדו-טורי - באמצע אחת העמודות. לא מצאתי גם פשר לסדר הספרים ב'סט', שאינו עוקב אחר תוכניתו הספרותית המפורסמת של מהר"ל⁸, השונה מסדר הדפסת הספרים בחייו, ובוודאי מסדר כתיבתם⁹. איני מבין גם החלטתם להדפיס את 'דרך החיים', פירוש המהר"ל למסכת אבות, ללא לשון המשניות. וכאן הבן שואל: מדוע? מה נשתנה 'גור אריה' בו תוקן החיסרון שהיה קיים בחלק מן המהדורות הקודמות, לעומת 'דרך החיים' שנגרע חלקו¹⁰? ובמיוחד, איני רואה הסבר מניח את הדעת להיעדרו של תוכן עניינים בכל הכרכים: עורכי המהדורה הניחו למי שמבקש להגיע לתחילתו של אחד הספרים הכרוכים יחדיו, לתחילתו של פרק, או אפילו ל'נתיב' ספציפי

- 6 לצערנו, הנהגה מעין זו אינה מובנת מאליה בעולם ספרי הקודש המסחרי.
- 7 דוגמת 'גבורות השם' ו'ההגדה של פסח' - וראו ע"כ להלן, ואפילו 'תפארת ישראל ו'באר הגולה', העוסקים זה בתורה שבכתב וזה בתורה שבעל-פה.
- 8 ראו בחיבורו גבורות השם, בסוף ההקדמה השלישית.
- 9 השנוי עד היום במחלוקת בין החוקרים. ראו על כך למשל בתוך: נ' ויינשטיין, התיאולוגיה של המהר"ל מפראג, עבודת דוקטור, אוני' בראילן, רמת-גן תשנ"ה, ח"א עמ' 28-29; ח"ב עמ' 217.
- 10 דרך החיים נדפס עם לשון המשנה, לעיתים בתוספת פירושים נוספים, כבר במהדורת לונדון, ומאז במהדורות הרב פרדס (תש"ם) והרב הרטמן (תשס"ז-תש"ע).

מ'נתיבות עולם', לדפדף בין בתרי הכרך העבה שלפניו עד אשר ימצא את מבוקשו¹¹! תמיהה נוספת מעוררת ההכללה של פירוש ההגדה של פסח עם 'דברי נגידים' ולשון לימודים'. חיבור זה יצא כספר נפרד ע"י הרב יהודה רוזנברג (ורשה תרס"ב) שהתמחה בחיבור ספרים ש'יוחסו' למהר"ל, לבני משפחתו, או אודותם¹². חיבורו לוקט ברובו מ'גבורות השם' של מהר"ל ומחיבוריו האחרים, אך כולל גם כמה תוספות שאינן מתאימות כלל למשנת מהר"ל. במהדורת לונדון הודפסה ההגדה כאחד מחיבורי מהר"ל, תוך קבלת עדותו של רוזנברג שהספר חובר ע"י חתן המהר"ל הידוע, מהר"י כ"ץ. זיוף זה תואר כבר בפרוטרוט¹³, ועל הטוב תיזכר מהדורת מכון המהר"ל שיצאה לאור בשני כרכים, שהגדירה במפורש את חלקו השני של 'גבורות השם' כהגדת המהר"ל, ואימצה את מסקנות המחקר ביחס לספר שפירסם רוזנברג¹⁴. אולם במהדורת ברקוביץ צורף חיבורו של הרב רוזנברג בסוף הכרך הראשון הכולל את 'גבורות השם', והוגדר בכותרת העמומה הבאה:

דברי נגידים ולשון לימודים הכוללים דברים נפלאים ועתיקים... מכבשונו של עולם נלקטו נפזרים השייכים להגדה של פסח, מתורת רבינו מלוקטים.

מחד - בניגוד למהדורת לונדון כותרת זו מעלימה את שמו של הרב רוזנברג ואת הייחוס לר"י כ"ץ, אך מאידך רומזת שהחיבור מלוקט מדברי מהר"ל. רק במבוא הביוגרפי והביבליוגרפי 'המהר"ל מפראג וחיבוריו' שהובא בראש המהדורה, מפורש כי מדובר בזיוף¹⁵. ראוי היה שעורכי מהדורה חדשה זו יקפידו על יתר דיוק. לא מדובר רק בדיון ביבליוגרפי; בעבר נכשלו כמה גדולים בדבר זה, ופלפלו בדברי רוזנברג כאילו מדובר בחידושיו של מהר"ל¹⁶.

מחבר המבוא סוקר את מסקנות המחקר על תולדות המהר"ל; מחד הוא דוחה את השיבושים הרבים שהשתקעו ביחס לקורותיו של המהר"ל מחמת 'מגילת יוחסין'

- 11 המעיין אף אינו יודע מהו מספרם הכולל של התיבאים (ל"ג נתיבאים) שבודאי אינו מקרי (ל"ב נתיבי 'חכמה', ולפניהם, במקביל לספירת ה'כתר' - נתיב כללי - נתיב התורה).
- 12 ראו למשל: מאיר בראיילן, "נפלאות ר' יהודה יודיל רוזנברג", עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 173-184.
- 13 הרב אברהם בנדיקט, "הגדת מהר"ל או אגדת מהר"ל", מוריה קנט-קס (סיון תשמ"ה), עמ' קב-קיג.
- 14 מהר"ל, הגדה של פסח, פנחס גרומן (עורך), מהד' מכון מהר"ל, ירושלים תשנ"ד, פתח דבר עמ' ז.
- 15 ח"א עמ' 18.
- 16 ראו: הרב מנחם מענדל כשר, כוס חמישי: ביאור הלכה על דבר שיטת המהר"ל מפראג זצ"ל בהגדת פסח שלו שיש לנהוג בשתיית כוס חמישי בסדר ליל פסח, ניו יורק תש"י. גם האדמו"ר מסאטמר הסיק מחיבור מזויף זה מסקנות המגדירות את התנועה הציניית כמשיחיות שקר, ראו ר' יואל משה טייטלבוים, דברי יואל, ירושלים תשנ"ח, ח"ב מקץ עמ' שפו, א; ח"ג, שמות עמ' קיב, ב; ח"ד, משפטים קסח, ב; בא עמ' רנב, ב; ח"ה, צו, עמ' קמט, ב - קנ, א; ח"ח, פנחס עמ' קנג, א.

של צאצא המהר"ל ר' מאיר פערליש, מעיר על עניינים רבים הקשורים במהר"ל ובספריו, ובדרך כלל מציין מקורות מפורטים לדבריו; אך מאידך לא ברור מדוע חידושים מופיעים כעובדות ברורות, בלי ציון מקור. דוגמא לכך היא הזיקה בין שניים מחיבורי מהר"ל - 'נתיבות עולם' ו'דרך החיים' (ח"א, מבוא, עמ' 7). הקשר ביניהם, המודגש בדפוס הראשון, הושמט בדפוסים המאוחרים, ושב והופיע רק במהדורתו של הרב פרדס; חבל שלא נאמרו הדברים בשם אומרם. דוגמא שנייה היא ההדגשה ש'באר גולה' חובר בתגובה להתקפות של כמרים ומשומדים נגד התלמוד (שם, עמ' 11); חידוש זה אינו ברור מאליו, והוא מבוסס על מחקרו של הפרופ' מרדכי ברויאר המנוח¹⁷. היות והמבוא נכתב על ידי בקי בתורת המהר"ל, שהוא גם ביבליוגרף מוכשר ונודע בשערים, תמוהות מאוד השמטות אלה; יש מקום לחשד כי ההשמטה הראשונה נובעת מרצון המו"ל שלא להזכיר ב'שם המפורש', לטוב ולמוטב, מהדורות משוכללות קודמות, ואילו ההשמטה השנייה נובעת מרצון להימנע מציון למקורות 'מדעיים'...

הערה נוספת מתייחסת לפרק במבוא, הסוקר את חיבוריו ההלכתיים והתלמודיים של המהר"ל (שם, עמ' 16-12). בנושא זה קיים פער בין המסורות בכתב ובעל־פה על חיבוריו הרבים של מהר"ל בכל מקצועות התורה, ובין מה שמצוי בידינו, הכולל שרידים דלים בלבד מעבר לספריו במחשבת ישראל. לדיון זה תרם מחבר המבוא עצמו רבות בעבר¹⁸, ומן הראוי היה להוסיף גם את המידע הרב שהתחדש בנושא זה, כפי שפורסם בעבודת הדוקטור של הרב גד גזבר שיוחדה לנושא¹⁹.

כרך המפתח קובע ברכה לעצמו. הוא כולל שני מפתחות שונים - מפתח ערכים, ומפתח המקורות בהם דן המהר"ל. למעשה, מדובר במפתח הראשון מסוגו לכל כתבי המהר"ל. כאמור, במהדורות הקודמות נערכו מפתחות מעין אלה לכל חיבור בנפרד, ותועלת רבה עשויה לנבוע מן ההכרעה למפתח את כל כתביו של המהר"ל באופן אחיד. במפתח ניכרים השקעה וחשיבה מרובים; כידוע, עיקר הבעייתיות במפתח נעוצה בכורח לבחור שמות לערכים אשר יבטאו את המשמעות של הפרטים הכלולים בהם, ויאפשרו חיפוש ידיותי. כדי להתמודד עם בעיה זו, הוקדמו למפתח הערכים שתי רשימות: 'מפת המפתח', הכוללת את רשימת הערכים ותת־הערכים לפי סדרם במפתח, ורשימה נוספת, 'פתח מפתח', שהיא מפתח לערכים לפי כיוונים לשוניים אחרים. אמנם לא הצלחתי להבין לפי מה סודרו הפרטים

17 מרדכי ברויאר, "ויכוחו של מהר"ל מפראג עם הנוצרים: מבט חדש על ספר באר הגולה", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 253-260; נדפס שוב בתוך: הנ"ל, אסיף: מפרי העט והעת, ירושלים תשנ"ו, עמ' 129-137 (אמנם למיטב ידיעתי, נכתבת עתה במחלקה לתלמוד של אוני' בראילן עבודת מחקר השוללת חידוש זה).

18 יצחק יודלוב יצחק, תשובות מהר"ל, בתוך: ספר הזכרון לרב בצלאל ז'ולטי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רסד-רצו, ושוב בתוך: אסיפת גאונים החדש, ירושלים תש"ע.

19 גד גזבר, לדרכו ההלכתית ופרשנותו התלמודית של המהר"ל מפראג, עבודת דוקטור, רמת־גן תשס"ח.

שבכל מדור; הסדר אינו אלפביתי, ואף אינו מתאים לסדר כלשהו של כתבי המהר"ל אליהם מפנה כל פריט. גם ספר הערכים הכולל, בו מתהדרים המו"לים, אינו ברור: בהקדמת הסדרה אנו מתבשרים על 3,700 ערכים, ואילו בהקדמת ספר המפתח עצמו מדווח על 3,500 בלבד. האם הוחלט לוותר על 200 ערכים? האם מדובר בצורת ספרור שונה? ואולי סתם חוסר תיאום בין עורכי הכרכים השונים? עורכי מהדורת ברקוביץ משתבחים בהגהת הספרים ע"י השוואתם למהדורות הראשונות. ודוק: לדפוסים הראשונים - ולא לכתבי היד המצויים לפנינו לחיבורי מהר"ל. חלק מהמו"לים הקודמים בחרו לעשות מלאכה חשובה זו של תיקון הנוסח כדבעי, ומצער מאוד הויתור המהיר במהדורת ברקוביץ' על עבודה בסיסית זו. יתכן שיש הגיון בהחלטה שלא להלאות את הקורא במערכת חילופי נוסחאות מורכבת ועמוסה, אך ניתן היה בקלות להקדים מבוא ולהסביר את מהות הנוסח ודרך העבודה. אין סיבה שכיום לא תתבסס מהדורה המתיימרת להיות מתוקנת על נוסח מתוקן ומדויק.

גם האמירה הכללית לפיה הושווה הנוסח למהדורות הראשונות, אינה מבהירה במדויק לאלו מהדורות היא מכוונת. ביקורת על איכות עבודת הנוסח החלקית זוקקת עיון רב; כאן בחנתי רק שני מקרים מפורסמים, בהם השתרשה טעות במהדורות הקודמות: האחד, ביחס לשער הארוך לספר 'נתיבות עולם'. שער זה מצוי לפנינו בדפוס הראשון²⁰, אך הושמט בדפוסים הבאים²¹. הכיתוב בשער, ובו הידיעה החשובה שספר ה'נתיבות' הוא למעשה חלק שני של 'דרך החיים', הוחזר למקומו רק במהדורתו של הרב פרדס²², ובמהדורה שלפנינו הושמט שוב²³. מקרה שיבוש נוסף אותו בדקתי הוא השמטת הדיון ההלכתי בנושא מים אחרונים וחיובם בזמן הזה, המצוי בדפוס הראשון בסוף פרק יח מ'נתיב העבודה'. בדפוסים הבאים דיון זה נעלם, ואף הוא הושב למקומו במהדורת הרב פרדס²⁴. אמנם, בעוד בדפוס ראשון מדובר בחלק מפרק יז, במהדורת הרב פרדס (בה נחלק פרק טו המקורי לשני חלקים) זהו חלק מפרק יח. במהדורת ברקוביץ הובאו הפיסקאות הללו²⁵, אך משום

מה הן הפכו לפרק חדש שנוסף לנתיב וסופרר כפרק כ.

נדמה שדוגמאות אלה מספיקות כדי להבהיר את הצורך בעבודה יסודית יותר לכתבי מהר"ל. תקוותי שיימצא מי שייטול על שכמו משא זה, ויצור מהדורה שימושית מחד, ומדויקת יותר מאידך.

- 20 פראג שני"ה-שנ"ו.
 21 נאווידוואהר תקס"ט; יוזעפאף תקצ"ז; שטעטטין תרכ"ה; זיטומיר תרכ"ז; ורשה תרל"ג, תרמ"ד; לונדון תשכ"א.
 22 מהר"ל, נתיבות עולם, הרב חיים פרדס (עורך), תל אביב תשמ"ב, ח"א, הקדמה, עמ' 10-11, ובגוף המהדורה.
 23 הקשר בין 'נתיבות עולם' ו'דרך החיים' מצויין בכלליות במבוא לסדרה, ח"א, מבוא עמ' 7.
 24 שם, ח"א, מבוא, עמ' 10, ובאתרו בעמ' קעו-קעט.
 25 ח"ב, עמ' קעו-קעט.